

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Чернець

ЧЕРНЕЦЬКИЙ ІрІа Олександрович

ВИЩА ШКОЛА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Спеціальність 22.00.06 - соціологія культур,
освіти, науки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Харків - 1994

00756355 (V)

Роботу виконано у Харківському державному університеті.

Науковий консультант: доктор філософських наук, академік
Міжнародної академії наук вищої школи,
професор ЯКУБА Олена Олександрівна

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
ОССОВСЬКИЙ Володимир Леонідович
доктор філософських наук, професор
КУЛТАЄВА Марія Дмитрівна
доктор філософських наук, професор
ШКОДА Володимир Васильович

Провідна організація: Київський університет імені Тараса
Шевченка

Захист відбудеться "25" січня 1995 року о 15
годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 02.02.06
Харківського державного університету
(310077, м. Харків, вул. Мירוносицька, 1, ауд. 2-27).

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій
бібліотеці Харківського державного університету за адресою:
310077, м. Харків, пл. Свободи, 4.

Автореферат розіслано 23 грудня 1994 року.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради
кандидат філософських наук,
доцент

І.І.Черемет

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність теми дослідження, на нашу думку, обумовлено тим, що українське суспільство нагально потребує формування структур, які будуть ефективно функціонувати в межах незалежної держави, і перш за все відповідної перебудови соціальних інститутів. Для успішних дій у цьому напрямку необхідно мати чітку концептуальну основу та постійно отримувати інформацію щодо реального перебігу процесів. Дуже корисно також звертатися до міжнародного досвіду. У світі загальноновизнаним є той факт, що один із ключових соціальних інститутів сучасного суспільства - вища школа, система вищої освіти. Забезпеченню її поступального розвитку, безперервного вдосконалення приділяється велика увага.

Потреба в цілісному, орієнтованому на сьогоднішню практику аналізі вищої школи в Україні побільшується тим, що в нашій державі досягло дуже небезпечної стадії руйнування цього соціального інституту. Але ж вітчизняна система вищої освіти є справді видатним внеском нашого народу до скарбниці світової культури. Задля підтвердження достатньо пригадати історію таких славетних вузів, як Києво-Могилянська академія, Львівський, Харківський, Київський та Одеський (Новоросійський) університети. Проте і в недавньому минулому, у 60-80-ті роки в нашій країні здійснювалися вельми цікаві починання, які навіть на міжнародному тлі виглядали прогресивними, наприклад, щодо розвитку студентського самоврядування, демократизації вищої освіти, взаємодії з громадськими організаціями. Нині, за умов гострої кризи соціальності, втрачено вже багато з того, що створили покоління педагогів і вчених нашої вищої школи.

Подібні втрати є непоправними. Однак вища школа України поки що залишається дуже потужним соціальним інститутом, чи не найважливішим компонентом національного багатства. Своєю працею ми розглядали як внесок у вирішення історичного завдання: шляхом науково обгрунтованого реформування зберегти вітчизняну систему вищої освіти як унікальну ланку всес-

вітньої культури.

Характеризуючи ступінь розробленості проблеми, зазначимо, що чимало її методологічних, загальнотеоретичних і прикладних аспектів плідно вивчалось в нашій країні такими соціологами, як В. П. Андрущенко, В. С. Бакіров, С. О. Войтович, В. І. Волович, В. М. Ворона, І. М. Гавриленко, В. В. Глуценко, Є. І. Головаха, К. К. Гриценко, Н. В. Костенко, С. Б. Кримський, М. Д. Култаєва, В. І. Кіценко, В. І. Кушерець, В. О. Лозовий, С. О. Макєєв, В. А. Матусевич, М. І. Михальченко, М. Д. Міценко, М. М. Мокляк, В. Л. Оссовський, В. С. Пазенок, Н. В. Паніна, Н. О. Победа, О. І. Погорілий, В. А. Піддубний, В. А. Полторак, І. М. Попова, Ю. Д. Приляк, А. О. Ручка, М. І. Сазонов, В. О. Соболев, В. І. Тарасенко, Є. Л. Уварова, В. Є. Хмелько, В. Ф. Чорноволенко, М. М. Чурилов, В. В. Шкода та ін.

Вчені України зробили помітний внесок у спеціальну соціологію вищої школи. Вища освіта як ланка духовної культури суспільства була предметом системного аналізу в монографії "Воспитательный процесс в высшей школе: его эффективность. Социологический аспект" (К., 1988). До авторського колективу входили О. О. Якуба (керівник), А. І. Андрущенко, В. Л. Арбеніна, І. Д. Ковальова, В. О. Правоторов та ін. У книзі узагальнено результати дослідження ефективності виховання студентів, проведеного соціологами нашої держави в 1981-1985 роках. Воно логічно продовжувало і розвивало здійснені у другій половині 60-х - 70-х роках українськими вченими дослідницькі програми. Для порівняльного аналізу було використано також результати вивчення уявлень і думок студентів України в 1987 р. з питань студентського самоврядування. Визначення ефективності виховання у вищих учбових закладах здійснювалося на основі зіставлення культури молодого спеціаліста і культури виховального процесу. Перша розглядалася як інтегральний показник соціальної зрілості студента й випускника. Були вимірені та охарактеризовані показники культури організованого виховального процесу в системі вищої освіти.

Чимало важливих властивостей вищої школи дослідили колективи Інституту соціології Національної академії наук України, факультету соціології та психології Київського універ-

рситету, УкрНДІ проблем молоді. Плідно аналізували функції соціального інституту вищої освіти соціологи Української юридичної академії (м. Харків) під керівництвом В. І. Астахової. Вивченню різних сторін діяльності студентства присвятили великі змістовні праці львівські вчені Т. Є. Старченко та Н. Й. Черниш.

Ми вважаємо, що розвиток соціології вищої школи доцільно розглядати в ширшому контексті. У світі та в Україні інституціоналізується така комплексна наукова дисципліна, як вища освіта. Її основи створюють представники соціології, філософії, педагогіки, історії, економіки, психології та інших галузей суспільствознавства.

На міжнародному рівні багатий матеріал подають ЮНЕСКО, її децентралізований підрозділ - СЕПЕС (Європейський центр з вищої освіти, членами котрого є також США, Канада, Ізраїль і Турція), який друкує трьома мовами щоквартальний журнал "Вища освіта в Європі". Все активніше займається вивченням вищої освіти Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР).

Передують у сфері досліджень вищої школи Сполучені Штати Америки. Поряд із великою кількістю книг, у США виходить дванадцять наукових журналів "достатньо гарної якості" /1/, спеціально присвячених проблемам вищої освіти. А загалом їх постійно порушує близько 300 часописів. Слід також підкреслити, що Національний центр статистики освіти, інші організації створюють прекрасну інформаційну базу. Їх численні публікації знаходять узагальнення у щорічному "Довіднику по статистиці освіти".

Активно впливає на вищу школу конгрес США. Поглиблено вивчають її проблеми сенатський комітет по праці та людських ресурсах, комітет палати представників з освіти та праці. Лейтмотивом слухань усе частіше виступає питання про якість вищої освіти.

Належне місце серед дисциплін, які вивчають вищу школу, посіла у США соціологія вищої освіти. Вже в кінці 60-х років вона утвердилася як самостійна академічна дисципліна. У її

1/ Див.: Higher education in international perspective.- L.; N. Y., 1985.- P. 23.

межах з самого початку виділилися та в подальшому збереглися три головних напрямки наукового аналізу: 1) дослідження студентства; 2) дослідження професорсько-викладацького складу; 3) дослідження університету як особливої організації.

Вчені США сьогодні характеризують результати розвитку вищої школи, намагаються розгледіти обриси майбутнього. Велику увагу привернуто до університетів, які зайняли помітне місце в американській системі цінностей взагалі. Треба виділити великий внесок у розгляд цих питань президента (ректора) Гарвардського університету Д. Бока /1/. Урокам історії та стратегії вдосконалення вищої школи присвятили праці Ф. Альтбах, Д. Бренеман, П. Вестмейер, Д. Гарвін, П. Фон Блум.

Донедавна виходило порівняно мало робіт про вузівських педагогів. З ініціативи кількох загальнонаціональних асоціацій та за підтримки найбільших благодійних фондів і допомоги багатьох фахівців Г. Боуен і Дж. Шустер створили фундаментальну монографію "Американські викладачі: національний ресурс, що перебуває в небезпеці" /2/. Вони підвели певні підсумки розгляду цього кола проблем, систематизували отримані попередниками результати. Характеристику різноманітних сторін життєдіяльності викладачів подано у працях Ч. Лі Хансена, К. Лікати, Дж. Райана, Ч. Секрея, Дж. Ейнджелла.

Регулярно виходить у світ велика кількість літератури, присвяченої управлінню коледжами та університетами. Всілякі аспекти його досліджували М. Б'юмонт, Дж. Каннінгхем, Т. Лангфітт, Ч. Мерсієка, Е. Палліас, А. Уїлбур, Е. Чолленфельдт і багато інших.

Вища школа США привернула нашу особливу увагу тому, що вона за умов суспільства з ринковою системою господарювання демонструє динамізм, здатність до безперервного саморозвитку. До того ж протікає чергова її реформа, у процесі котрої, на думку американських колег, належить дати нові відповіді на докорінні питання: Кого обслуговувати? Чому навчати? Кому

1/ Див., напр.: Bok D. Higher learning.- Cambridge (Mass.); L., 1986.

2/ Bowen H., Schuster J. American professors: A national resource imperiled.- N. Y.; Oxford, 1986.

слід оцінювати програми, викладачів і студентів? Хто має оплачувати перетворення /1/?

Метою нашого дослідження виступало узагальнення розробок попередників в Україні та за рубежом, перш за все у США, і створення концепції вищої освіти як соціального інституту, що базується на сучасному емпіричному матеріалі. Задля досягнення вказаної мети необхідно було вирішити такі завдання дослідження:

- системно висвітлити загальнотеоретичні питання соціологічного аналізу вищої освіти;
- показати роль вищої школи в сучасному суспільстві;
- охарактеризувати соціальний статус і діяльність вузівських викладачів і співробітників;
- розглянути студентство як специфічну соціально-професійну групу;
- вивчити управління розвитком вищих навчальних закладів як організацій особливого роду;
- проаналізувати формування та використання матеріальних ресурсів системи вищої освіти;
- охарактеризувати взаємодію вищої школи та інших соціальних інститутів.

Об'єктом дослідження були системи вищої освіти України та країн з розвинутою ринковою економікою.

Предметом дослідження виступала вища школа як соціальний інститут в Україні та державах з передовим ринковим господарством, перш за все США.

Методологічна основа дисертації - праці класиків соціологічної думки О. Конта, К. Маркса, М. Вебера, Е. Дюркгейма, концепції визначних представників сучасних макро- і мікросистемного підходів у соціології. Ми намагалися синтезувати структурно-функціональний аналіз (на який зроблено основний наголос) та елементи "розуміючої соціології". У зв'язку з цим на процеси, що протікають у вузах України та США, ми постаралися поглянути немовби "зсередини"

1/ Див.: Values in conflict: Funding priorities for higher education.- Cambridge (Mass.). 1986.- P. 278.

ни", з позиції людей, які там працюють і навчаються. Розгляд вищої школи під цим кутом зору дозволив виявити чимало ранише не відзначених вітчизняними авторами моментів.

Е м п і р и ч и а б а з а праці - в першу чергу результати циклу соціологічних досліджень, виконаних колективом співробітників соціологічного факультету Харківського державного університету протягом 90-х років. Масові опитування працівників і студентів денних відділень вузів країни проводилися за репрезентативною вибіркою в кінці 1990, 1991 (у цьому році - ще й навесні), 1992 та 1993 рр. Це дозволило низку моментів розглянути в динаміці. Були адекватно представлені всі типи вузів і регіони України. Що стосується працівників, то вибірка покликана була насамперед відобразити їх професійно-посадові категорії. За цією ознакою весь контингент респондентів розбито на три підгрупи: 1) керівники; 2) викладачі; 3) наукові співробітники. Вибіркова сукупність відображала також полові та вікові категорії працівників, основні профілі їх спеціальностей. Для студентів найбільш значущими виступали ознаки полу, галузі спеціалізації та періоду навчання. В дисертації використано також чимало інших матеріалів.

Н а у к о в а н о в и з н а роботи полягає в тому, що висунуто цілісну концепцію вищої освіти як соціального інституту сучасного суспільства, побудовану на системному порівнянні вищої школи України та Сполучених Штатів Америки, інших зарубіжних країн. Зроблено наголос на тому, що вища освіта є найважливішою ланкою духовної культури і повинна відбивати найсуттєвіші характеристики останньої, які узагальнено в дисертації. Водночас проаналізовано інституціональні аспекти соціально-економічного розвитку вищої школи. Автором розглянуто соціальні проблеми сучасної вищої освіти, соціальні механізми, які функціонують у цій сфері. Докладно проаналізовані структура та функції соціального інституту вищої освіти, соціально-професійний статус і діяльність вузівських працівників і студентів, засади управління вищими учбовими закладами як організаціями специфічного роду, співвідношення вищої школи з іншими соціальними інститутами. Запропоновано конкретні соціальні механізми вдосконалення вітчизняної системи вищої освіти.

Т е о р е т и ч н е з н а ч е н н я дисертації - в тому, що вона може прислужитися для розвитку низки галузей соціологічного знання та відповідних дослідницьких напрямків: насамперед соціології освіти, а також соціології науки, соціології культури, соціології праці, соціології управління, соціології економічного життя, соціології політики, соціології організацій.

П р а к т и ч н е з н а ч е н н я дисертації - передусім у тому, що опрацьовані автором положення відносно функціонування вищої школи як соціального інституту можуть бути використані як методологічна основа під час проведення подальших спеціально-теоретичних і конкретно-соціологічних досліджень вищої освіти. На наш погляд, існують також широкі можливості використання роботи для реформування, вдосконалення системи вищої освіти в Україні. Вона становить інтерес передусім для керівників вузів та їх підрозділів, представників як виконавчої, так і законодавчої влади, працівників Міністерства освіти. Дисертація також до певної міри може бути корисною для "рядових" викладачів, співробітників і студентів як джерело відомостей з проблем соціальної адаптації до умов ринкового господарства. Робота може прислужитися для створення фундаментального вузівського курсу "Соціологія вищої школи".

На захист виносяться такі о с н о в н і р е з у - л ь т а т и дослідження.

1. Автором створено цілісну концепцію вищої школи як соціального інституту сучасного суспільства, всебічно розглянуто соціальні проблеми її функціонування та соціальні механізми розвитку. Спираючись на результати соціологічного дослідження, запропоновано низку конкретних соціальних механізмів удосконалення вітчизняної системи вищої освіти.

2. Вища школа - найважливіший інститут духовної культури, суть якого полягає в нерозривній єдності навчання, наукової та художньої творчості викладачів і студентів, надання ними професійних послуг вищої складності. Насамперед у напрямку досягнення такого стану необхідно реформувати вищу освіту в Україні.

3. Діяльність у сфері вищої освіти - це творчість двох груп учених (у повному розумінні слова): викладачів і студентів.

нтів. Вона повинна мати чітку дослідницьку орієнтацію, котра передбачає свободу пошуку, відсутність зайвих формальних рамок, жорстких обмежень.

4. В економічному аспекті вища школа являє собою галузь духовного виробництва. Причому продуктивною працею зайняті як викладачі, так і студенти. Педагоги створюють проміжний продукт навчання (відповідні послуги), студенти - кінцевий його продукт (сформовану або вдосконалену робочу силу випускників).

5. Органи управління вищою школою повинні зосередити зусилля на збереженні в Україні справді масової системи вищої освіти. Це виступає необхідною умовою побудування незалежної демократичної держави з ефективним ринковим господарством.

6. Студентам вузів України потрібно надати більшу свободу учбової творчості, одночасно зробивши жорсткішим контроль за її результатами. Заочну та вечірню форми вищої освіти слід перебудувати за зразком зарубіжної освіти з неповним навантаженням, що дозволить поліпшити якість підготовки.

7. Необхідно різко посилити роль наукового компонента в діяльності вузівських викладачів України, на практиці утвердити рівноправність вузівської та академічної науки. Лише так можна підняти ефективність функціонування соціальних інститутів науки та вищої освіти.

8. Головною функцією держави в цій галузі має бути матеріально-фінансове забезпечення вищої школи - нині найслабкіше місце системи вищої освіти в Україні. Міністерство освіти покликане грати не начальницьку, але координаційну, допоміжну роль по відношенню до вузів, виступати гарантом перебудови управління в них на демократичних засадах.

9. Вузи України потребують підвищення ефективності систем самоврядування (вляхом створення попечительських рад, налагодження взаємовигідних зв'язків з колишніми випускниками, розвитку міжвузівської кооперації), у подальшому розширенні самостійності. Вони мають виявляти більшу соціальну активність, інтенсивно використовувати маркетингові засоби адаптації до нових умов існування.

10. Вища школа України має потребу в активізації, посиленні значущості громадських організацій; професійних спі-

лок, асоціацій, різноманітних вузівських об'єднань. Це дозволить більш успішно вирішувати чимало гострих проблем (якості навчання, матеріально-фінансового забезпечення і т. ін.), оздоровити засади розвитку вітчизняної системи вищої освіти.

А п р о б а ц і я р о б о т и . Основні моменти та висновки дисертації автором викладено в низці публікацій і виступів на наукових конференціях 1989-1994 рр., зокрема в індивідуальній монографії "Вища освіта в ринковій економіці" (М., 1991).

С т р у к т у р а р о б о т и . Дисертація включає вступ, сім глав, висновки, бібліографію та додатки (в які винесено всі табличні матеріали). Загальний обсяг роботи - 326 машинописних сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У ВСТУПІ висвітлено актуальність теми дисертації, охарактеризовано ступінь розробленості проблеми, мету, завдання, об'єкт, предмет, методологічну основу, емпіричну базу, наукову новизну, теоретичне та практичне значення, основні результати дослідження, подано відомості щодо апробації та структури роботи.

ГЛАВА 1 має назву "Загальнотеоретичні питання соціологічного аналізу вищої освіти".

П а р а г р а ф 1.1 - "Соціальні інститути. Специфіка інституту духовної культури".

Звернення до світового досвіду переконує, що сьогодні суспільна система є ефективною лише у випадку забезпечення розвиненої інституціоналізації. Нечіткість орієнтації на формування самодостатніх соціальних інститутів виступає однією з головних причин поглиблення кризових процесів у незалежній Україні.

Взагалі ми доводимо, що структура всіх видів діяльності, здійснюваних суб'єктами сьогоденного суспільного життя, може бути поданою як система інститутів. Причому самі

соціальні інститути розрізняються за рівнями, ступенем охоплення явищ. Крім того, їх система постійно розвивається, ускладнюється, зрушення відбуваються у глибинних основах її. Автор вважає, що сучасне суспільство формують чотири найбільших соціальних інститути: 1) побут; 2) суспільне виробництво; 3) соціальна, політична та правова діяльність; 4) духовна культура. Їх функції реалізують значною мірою одні й ті ж індивіди, які відповідно виконують різні соціальні ролі.

Чотири вказаних інститути, у свою чергу, складаються з дрібніших. Духовна культура включає інститути наукового та художнього пізнання, суспільного виховання й освіти, громадської думки, моралі та ін.

Інститут духовної культури має вельми істотну специфіку в порівнянні з побутом, суспільним виробництвом, соціальною, політичною та правовою діяльністю. Це пов'язано з особливим ролю творчості, яка виступає основою діяльності по розвитку духовної культури. Очікування відносно людини, зайнятої в царині наукової, художньої, педагогічної творчості, полягають у тому, що вона повинна бути яскравою індивідуальністю, відкривати нові шляхи, сприяти зростанню знань і можливостей народу, людства. Продукт тут характеризується унікальністю, неповторністю, невідтворюваністю. Мова ведеться про духовні цінності.

Таким чином, "знеособленість вимог" у царині духовної культури стосується лише більш (у сучасному науковому чи педагогічному колективі) або менш (у сфері художньої літератури та мистецтва) широкого кола базисних моментів. Умовою справжньої творчості є свобода. Інституціоналізація духовної культури має тільки створювати необхідні передумови для реалізації творчого потенціалу вчених, педагогів, митців. Жорстка регламентація науки, освіти, мистецтва, як показує історичний досвід, завдає суспільству непоправної шкоди.

П а р а г р а ф 1.2 - "Сучасна вища школа як інститут духовної культури".

У вузах споконвіку навчання розглядається як творчість студентів і викладачів, взаємодія котрих несе величезне виховальне навантаження. Цей момент є першосуттєвим для вищої освіти, визначає її роль у суспільній системі.

Ключова особливість вищої освіти як соціального інсти-

туту полягає в тому, що вона має органічно поєднувати, сплавляти до купи види людської діяльності, що виступають і самостійними інститутами: навчання, наукові дослідження, художню творчість і професійні послуги вищої складності (наприклад, лікарську допомогу, юридичні консультації). Причому мова повинна йти саме про нерозривне злиття, про специфічний цілісний рід інституціоналізованої діяльності. Мамчи на думці подібне розуміння, ми вживаємо як взаємозамінювані, тотожні терміни "вища школа" та "вища освіта".

Перекіс у бік вузько трактованої учбової функції, недостатня увага до інших царин діяльності - це слабе місце вітчизняної системи вищої освіти. Між іншим, таке положення негативно позначається й на якості навчання. Реформування вищої школи України необхідно здійснювати перш за все в напрямку подолання вказаної вади.

В міжнародній практиці термін "вища освіта" вживається в широкому та вузькому розумінні. У першому випадку він виступає синонімом поняття "післясередня освіта".

Власне вища освіта на відміну від післясередньої вимагає, відповідно до критеріїв ЮНЕСКО, проходження курсу навчання тривалістю принаймні чотири роки після закінчення середньої школи /1/.

Порівнюючи поширеність вищої освіти у вузькому, власному розумінні, переконаємося, що тут очевидною є перевага США та Канади. Правда, позиції нашої країни в цій сфері достатньо міцні. Але навіть за чисельністю студентів на 10 000 чоловік населення Україна напередодні отримання незалежності (171 студент) була далеко позаду Канади (287), США (257) і Куби (239), поступалася також Вірменії (198), Росії (193), Литві (186), Білорусії (185), хоча й випереджала Францію (162), Японію (150), ФРН (142), Італію (135), Великобританію (112) /2/.

Автор не втомлюється підкреслювати: міжнародний досвід упевнює, що Україні, котра має дійсно масову систему вищої

1/ Див.: Параил В. А. Высшее техническое образование в США.- К.: Одесса, 1980.- С. 7-8.

2/ Див.: Народное хозяйство СССР в 1989 г.- С. 203; СССР в цифрах в 1989 г.- С. 290.

освіти, важливо в тяжкий кризовий період не допустити різкого зменшення залученості громадян до навчання на післясередньому рівні. Лише принаймні зберігти досягнуте в цій сфері, ми будемо здатні побудувати демократичну державу з розвиненим ринковим господарством. При цьому, певна річ, необхідно здійснювати послідовну, наполегливу роботу по вдосконаленню вищої освіти.

Потребу в докорінному реформуванні вищої школи зумовлено об'єктивними причинами. Розгортається, виходить на новий виток науково-технічна революція. Стає прямо-таки життєвою необхідністю всебічна інформатизація суспільства. Змінюється головна мета освіти: це вчора це була передусім передача молодим людям визначеного набору знань, умінь, навичок, але сьогодні на перший план вийшло прищеплення здатності, прагнення до самостійної роботи, безперервного навчання та перепідготовки. Нагальні вимоги до вищої школи, що виявилися у всьому світі, - переоснащення її матеріально-технічної бази, суттєве розширення бази соціальної, посилення гуманітарного ухилу в підготовці. Останньому пункту надається особливе значення, бо люди знов і знов переконуються, що "високоосвічені" чудовиська, для котрих гуманізм - пустий звук, являють собою головну небезпеку майбутньому.

Збереження міцної вищої школи виступає одним із моментів, які дозволять запобігти знекровлюванню іншого дуже важливого соціального інституту - науки. Взагалі, система вищої освіти найінтенсивніше взаємодіє саме з наукою, значною мірою з нею переплітаючись, живлячись її досягненнями та в свою чергу роблячи величезний внесок до її розвитку.

Ми вважаємо принципово важливим, за прикладом американських колег, доводити ці розмірковування до логічного завершення. В результаті з'ясовується, що вища школа - соціальний інститут, котрий є нивою творчості двох груп учених, дослідників: викладачів і студентів. А коли за природою своєю навчання - творчий процес, отже, ефективним воно може бути лише за умов максимальної свободи.

Гадаємо, вирішення виховальних завдань потребує суттєво підвищити роль художньої культури в процесі вищої освіти. Однак ці значення белетристики та мистецтва не обмежуються. У науці та наукозасичених галузях сучасного виробництва

надзвичайно важливою є така властивість працівника, як продуктивна увага. Важко переоцінити вплив на процес її формування художньої культури, прилучення до неї.

І це важливу рису вищої школи як інституту духовної культури ми воліли б виділити. Визначний американський соціолог і діяч вищої освіти Л. Чілсон зазначає, що одна з функцій університету - бути критиком суспільства /1/. Гадаємо, що Україна має нагальну потребу з розвитку цього, критичного принципу в діяльності вищих учбових закладів. При толерантному ставленні, елементарній увазі до міркувань учених (на повну доброзичливість розраховувати нереалістично) вдасться уникнути багатьох помилок, менш болючо вирішувати суспільні проблеми. В результаті, безсумнівно, зросте соціальна ефективність функціонування системи вищої освіти.

П а р а г р а ф 1.3 - "Економічні та соціальні аспекти функціонування вищої школи".

Перефразуючи класика, можна сказати, що наше сторіччя перевіряє практично всі царини пошуку духовної гармонії алгеброю економіки, господарської діяльності. Повною мірою це стосується й вищої школи. Один з аспектів її інституціонального статусу полягає в тому, що вона виступає галуззю народного господарства, ланкою економічної системи.

Взагалі, на нашу думку, сучасне народне господарство включає три найбільших галузі - сфери матеріального виробництва, духовного виробництва, соціальних і політико-правових послуг. Надзвичайно шкідливим є стереотип, згідно з котрим освіту, науку, культуру, охорону здоров'я вважають "невиробничою сферою". Такий підхід викривляє їхню народногосподарську роль, править за теоретичне обґрунтування сумнозвісного "залишкового принципу" виділення коштів цим галузям. Насправді ж педагоги, вчені, діячі культури, лікарі, у відповідності до сучасних наукових уявлень, зайняті продуктивною працею, роблять величезний внесок у створення національного продукту і доходу. Цю обставину треба належним чином відобразити у планових та інших документах, які присвячуються економічному розвитку, адекватно змінити системи фінансу-

1/ Див.: Wilson L. American academics: Then and now. - N. Y., 1979. - P. 4.

вання та обліку.

Вища школа насамперед, готуючи професійні кадри, виконує функцію забезпечення належного інтелектуального рівня сучасного виробництва, насичення його складною розумовою працею, що спирається на фундамент останніх досягнень науки. Суспільною потребою є також активна участь вузівських педагогів у наукових дослідженнях, передусім фундаментальних. Інакше, до речі, вони будуть просто не в змозі готувати дійсно висококваліфіковані кадри, котрі озброєні знаннями та навичками для виконання праці, яка несе в собі творчий, дослідницький заряд.

Говорячи ж про освіту у вузькому розумінні, про навчання, ми зазначаємо, що послуги, котрі надають викладачі при проведенні занять, як такі є благом (звичайно, в економічному плані; з інших точок зору вони можуть приносити й шкоду). Студенти використовують ці послуги як допоміжний матеріал у процесі створення, вдосконалення своєї робочої сили, певна річ, більш чи менш ефективно. Ми солідарні з тими, хто вважає, що навчання слід без застережень визнавати різновидом трудової, виробничої діяльності, і саме з цього виходили в своїй роботі.

Взагалі, на нашу думку, необхідно чітко розмежовувати поточний продукт навчання, котрим є послуги викладачів, і продукт кінцевий – сформовану або вдосконалену робочу силу випускників.

Ціна поточного продукту навчання включає, на наш погляд, поточні видатки (витрати на управління, заробітну плату викладачів і допоміжного персоналу, на книги та інші навчальні матеріали, стипендії, побутові послуги та обслуговування будинків) і капіталовкладення (витрати на придбання землі, будинків, обладнання, на будівництво, а також позики). Повна ціна навчання перевищує ціну поточного продукту на величину "домашніх" витрат, котрі пов'язані з улаштуванням побуту студентів (щоправда, вони лишаються значною мірою неврахованими статистиком).

Система освіти, в тому числі вища школа, також виконує декілька власне соціальних функцій.

Діяльність системи вищої освіти в країнах з розвиненим ринковим господарством є потужним фактором соціальної стра-

тифікації. В той же час вона забезпечує соціальне переміщення, просування. Навчання в вузі, безсумнівно, розширює кругозір, надає людям можливість виконувати складнішу, змістовнішу роботу. Завдяки вищій школі вони потрапляють до нових, престижніших (принаймні в ринковій економіці) соціально-професійних верств і груп. Кінець кінцем, для сучасної людини, громадянина розвиненої країни цінністю є можливість реалізувати свої здібності, нахили, випробувати свої сили в різних сферах діяльності.

Однак вітчизняна суспільна система за умов хаотичного, сумбурного переходу до ринку знищує значну частину стимулів до отримання вищої освіти. Наприклад, нещодавно в Харківській області більше половини безробітних мали вищу освіту і майже стільки ж були у віці 18-35 років. Питома вага службовців серед безробітних складала 88 %, робітників - лише 12 %. Основна група громадян цієї категорії - особи, звільнені за скороченням штатів. Більшість безробітних - це інженери-технологи, інженери-механіки, програмісти, економісти, техніки-технологи та ін. /1/. Як бачимо, до найвразливіших належать у першу чергу професії, що передбачають наявність вищої освіти. Ситуація в нашій країні є різко відмінною від тієї, що склалася в державах з розвинутою ринковою економікою, та, на жаль, у гірший бік.

ГЛАВА 2 називається "Вища школа в сучасному суспільстві".

П а р а г р а ф 2.1 - "Основні тенденції розвитку системи вищої освіти в державах-членах ОЕСР".

В період бурхливої експансії вищої освіти (50-60-ті роки) з нею пов'язувалися на Заході явно перебільшені, надмірні сподівання. Нині в наявності реалістичніше розуміння її можливостей громадськістю, самими студентами та випускниками, а також ученими. Хоч ейфорія 60-х років минула, не стали домінуючими й скептичні погляди на роль і можливості освіти, що набули значного поширення в 70-ті роки. Подумавши крайності, західні суспільствознавці виробили досить тверезий, зважений підхід до цієї сукупності проблем. Але в першу чер-

1/ Див.: Соціально-економічне становище Харківської області в 1992 році. - Х., 1993.

гу збереженню престижності освіти сприяють об'єктивні чинники тривалої дії. У громадській думці країн ОЕСР сформувався стійкий стереотип, який відображає той факт, що "системи освіти всюди в державах-членах діють як потужні механізми соціальної сортировки та селекції. Молоді люди розуміють загальне правило: чим успішнішими будуть їх дії по отриманню кваліфікації, тим вищими - шанси в галузях суспільного про-сування та економічної безпеки" /1/.

Сильним стимулом до продовження освіти є вища оплата праці робітників з кращими навчальними досягненнями. Другим потужним об'єктивним фактором, підтовхувачим до отримання належної освіти, виступає масове безробіття, яке найбільшою мірою зачіпає молодь. На Заході ризик безробіття значно вище для молодих людей із низьким рівнем освіти чи повною її відсутністю. Незважаючи на погіршення ситуації для випускників вузів, взаємозв'язок поміж рівнем освіти та можливостями працевлаштування залишається очевидним. У США яскраво виявляється ще одна обставина: найбільше трудове навантаження спостерігається в осіб, які мають вищу освіту, найменше - в тих, що не закінчили середню школу. Причому така ситуація склалася всупереч бажанню менше зайнятих, внаслідок невблаганних "правил гри", що діють на ринку робочої сили.

З розгортанням НТР змінювався зміст вищої освіти, в багатьох країнах було здійснено так звані "університетські реформи" (вони охоплювали вузи всіх типів). Відомий американський фахівець Ф. Альтбах виділив кілька спільних моментів, котрими характеризувався проведення реформи. Як правило, вони були викликані кризовими явищами більш загального порядку та здійснювалися силами, що знаходяться ззовні груп, котрі звичайно приймали рішення в системі вищої освіти. Студенти, незважаючи на спорадичну політичну активність, рідко являли собою ключовий чинник процесу перетворень, практично не брали в ньому участі. Професорський склад в цілому знаходився в опозиції по відношенню до реформи, саботаж з його боку робив неможливим повне її втілення. Такої мети, як демократизація вищої освіти шляхом залучення до управління молодшого персоналу та студентів, було досягнуто тільки почасти. Певний ус-

піх мали намагання відкрити доступ до вищої освіти раніше позбавленим його верствам населення. Підпали під атаку та зазнали деяких втрат традиційні академічні цінності - автономія вузів, влада старшого викладацького проварку, наголос на дослідження високого рівня та аспірантуру. В більшості країн реформи були не зовсім успішними, до того ж велими дорого коштували, що "при нагоді" заважало їх здійсненню чи обмежувало масштаб. Головні зусилля було спрямовано на створення "всеохоплюючих", у кількох випадках "відкритих", університетів, утвердження міждисциплінарності в діяльності їх підрозділів, відповідальності перед суспільством, на раціоналізацію управління, наближення навчальних планів до сучасних потреб і т. ін. /1/.

На доповнення до своїх традиційних функцій вищі учбові заклади виконують нині низку нових: задоволення місцевих запитів; внесення вкладу до позбавлення господарства шляхом підготовки висококваліфікованої робочої сили та перепідготовки працівників, що стикаються зі швидкими економічними та технологічними змінами; додержання на належному рівні процесу технологічного вдосконалення шляхом розвитку наукового знання; сприяння досягненню більшої суспільної справедливості, особливо під час господарських труднощів, які найбільш чітко б'ють по групах, що знаходяться в найменш вигідному становищі /2/. Різко зросла у вузах Заходу частка "нетрадиційних студентів".

Вузи відгукуються на потреби часу, на запити нових груп "клієнтури". Набули поширення скорочені, спеціалізовані курси та гнучкі форми відвідування занять. Навчання з неповним навантаженням (ті, хто обрав цей шлях, проходять таку ж саму програму, що й студенти "стаціонару", але за більш довгий час) уже стало загальноповсюдною практикою в Північній Америці. Зараз воно бурхливо розповсюджується в інших країнах ОЕСР, особливо європейських. Випробувано численні форми "кооперативного" (студенти поперемінно навчаються та працюють за фахом у виробничих компаніях) і "дистанційного" (з вико-

1/ Див.: Higher education in international perspective.- L.; N. Y., 1985.- Pp. 31-33.

2/ Див.: Education in modern society.- P. 86.

ристанням телевізійної техніки і т. ін.) навчання. Ці та ще деякі нововведення призвели до розмивання традиційних меж поміж "формальним" і "неформальним" секторами вищої освіти, поміж післясередньою освітою та навчанням дорослих.

Як принципова для майбутнього систем освіти розцінюється в ОЕСР проблема фінансування. Занепокоєність викликає в експертів та обставина, що частка капіталовкладень у загальній сумі видатків на освіту, які облічуються офіційною статистикою (поточні витрати плюс капіталовкладення), суттєво знизилася.

Плата за навчання у 80-ті роки існувала у вузах США, Канади, Японії, Великобританії, але здебільшого була відсутньою в континентальній Західній Європі та Австралії. Частка доходу, отримувана від плати за навчання та приватних пожертвувань, значно відрізняється по країнах і типах вузів.

У всіх державах ОЕСР здійснювалося субсидювання студентських витрат на придбання засобів до існування в формі стипендій і позик, часто об'єднаних із податковими пільгами та субсидіями на харчування, житло, транспорт. У північноамериканських і скандинавських країнах переважали позики з субсидюваними ставками процента, у ФРН - безпроцентні позики та стипендії. В Японії вся допомога надавалася в формі безпроцентних займів, в Австралії та Великобританії - у вигляді стипендій.

Критеріями виділення допомоги в Японії та Франції були здібності студентів і потреба у грошах, тоді як у США, Скандинавії та Австралії більша частина її надавалася з міркувань скоріше фінансових, ніж академічних, коли вже претенденти відповідали вузівським вимогам. Найбільше охоплення студентів державною допомогою спостерігалось у Великобританії, де 90 % усіх вітчизняних студентів отримували стипендії.

Висловлюється думка, що зростаючі труднощі держав у бюджетній сфері зроблять скрутним становище систем освіти, котрі сильно залежать від грошової підтримки центральних урядів. Слабкою є й надія на місцеві бюджетні кошти. Звідси робиться висновок, що посилюється опора на приватні витрати. Але експерти бачать і небезпеку такого перебігу подій. Не лише збільшиться нерівномірність розвитку систем освіти різних областей і регіонів, але й розшириться нерівність між

соціальними групами у залежності від "здібності платити" /1/.

П а р а г р а ф 2.2 - "Стан вищої освіти в Україні".

Наша система освіти вже вступила в добу важких випробувань. Скажімо, загальна чисельність людей, що навчалися, на початок учбового року була в 1980/81 р. - 18 429 тис. чол., у 1991/92 р. - лише 13 323 тис. чол., себто зменшилася на 5 106 тис. чол.! Правда, лівова частка цього скорочення припадає на тих, хто навчався новим професіям і підвищував свою кваліфікацію на підприємствах, у закладах, організаціях і колгоспах, а також охоплених іншими (крім навчання в загальноосвітніх школах, професійно-технічних і вищих учбових закладах, включаючи вузи системи підготовки молодших спеціалістів) видами навчання. Але ж це свідчить про руйнування системи безперервної освіти, що формувалася, нехай і небезпомілково... До того ж зменшилася кількість як студентів вищих учбових закладів (відповідно з 880 до 876 тис.), так і - набагато різкіше - учнів системи підготовки молодших спеціалістів (з 803 до 739 тис.). Критичною точкою виявився початок 90-х років: це в 1990/91 р. чисельність осіб, що навчалися, становила 12 554 тис. /2/.

Частка витрат на освіту та науку у видатках Державного бюджету України в 1980 р. складала 17,2 %, а в 1991 р. знизилася до 15,3 %. Зате значно - з 1,2 до 2,6 % - піднялася питома вага витрат на управління. Деяко збільшилася й частка так званих видатків на народне господарство. За цей період знизилася також у видатках бюджету частка витрат на вищі учбові заклади (з 2,1 до 2,0 %) і на середні спеціальні учбові заклади (з 1,0 до 0,9 %). Щоправда, підвищилася частка науки (з 0,8 до 1,3 %) /3/, однак це за умов монополізму Національної академії наук майже не позначилося на вузах. Ставлення держави до вищої школи, включаючи систему підготовки молодших спеціалістів, у дійсності погіршилося, свідоцтво чому -

1/ Див.: Education in modern society.- Р. 97.

2/ Див.: Народне господарство України у 1991 році.- С. 193.

3/ Розраховано за: Народне господарство України у 1991 році.- С. 34, 36.

наведені об'єктивні показники.

Специфічною рисою вітчизняної вищої (в широкому розумінні) школи виступає великий широке розповсюдження вищих учбових закладів системи підготовки молодших спеціалістів. Скажімо, на початок 1991/92 навчального року в Україні функціонувало 156 власне вищих учбових закладів, вузів у вузькому розумінні слова, і майже у п'ять разів більше вузів системи підготовки молодших спеціалістів - 754. Правда, в контингенті тих, що навчалися, вищю була питома вага вузів першої групи - 54,2 %. Але частка учнів системи підготовки молодших спеціалістів - 45,8 % - була помітно більшою, ніж частка студентів дворічних коледжів у США, хоча вважають, що в Америці цей сектор набув дуже великого поширення. З початку 1980/81 навчального року децю збільшилася кількість і вузів, і вузів системи підготовки молодших спеціалістів, при цьому чисельність осіб, що навчалися в них, як ми вже зазначали, зменшилася /1/.

Зосередимося на вузах у вузькому, власному розумінні. Викликає занепокоєність те, що чисельність студентів денних, вечірніх і заочних відділень у розрахунку на 10 000 чоловік населення України з 1980/81 по 1991/92 рік зменшилася зі 176 до 168, чисельність спеціалістів, які випущені вузами, - з 30 до 26 /2/.

Навпаки, ми вважаємо відрадним той факт, що з 1980/81 по 1991/92 навчальний рік частка студентів денних відділень піднялася з 57,6 до 60,5 %. Зросли також їх чисельність, а одночасно - чисельність і частка (з 30,6 до 32,8 %) заочників. Зменшення загальної чисельності студентів обумовлене різким (майже вдвічі) падінням кількості вечірників, питома вага котрих понизилася з 11,8 до 6,7 %.

На наше переконання, заочну та вечірню форми вищої освіти слід перебудувати за зразком зарубіжного навчання з неповним навантаженням, що дозволить підвищити якість підготовки. Тільки після цього слушно буде ставити питання щодо їх

1/ Розраховано за: Народне господарство України у 1991 році.- С. 200.

2/ Див.: Народне господарство України у 1991 році.- С. 200, 205.

випереджувачого розвитку.

Спрямованість людей до отримання вищої освіти в нашому суспільстві зменшується. Наприклад, конкурс на вступних іспитах до вузів, якщо взяти всі учбові заклади, з 1980 по 1991 рік знизився з 203 до 192 чоловік на 100 запланованих місць. По галузевих групах є два приємних винятки: у вузах охорони здоров'я він збільшився з 248 до 258, освіти - з 213 до 225 чоловік. До лідируючої трійки входили в 1991 р. також вузи мистецтва і кінематографії (246 чоловік), але в 1980 р. конкурс у них був значно вище (292 чоловіки), вони впевнено передували, а тепер, як бачимо, поступаються вузам охорони здоров'я. Лідирували з кінця за даним показником у 1991 р. вузи промисловості та будівництва (158), транспорту та зв'язку (165), фізичної культури та спорту (178).

Напевно не остання роль у тому, що менше громадян прагне отримати вищу освіту, грає погіршення перспектив її власників. Скажімо, за результатами опитування 1993 р., 81,9 % викладачів і співробітників вузів гадає, що складності з працевлаштуванням молодих спеціалістів збільшуватимуться.

Ми ранжирували за поширеністю відповіді вузівських працівників на питання про найбільш хвилюючі проблеми життя їх вузу. Наприкінці 1993 р. лідирувала проблема статусу та оплати праці викладачів. До речі, вона вирвалася наперед останнім часом. Ще в 1992 р. вона обіймала лише четверту позицію.

Наприкінці 1992 р. серед двох-трьох проблем, які найгостріше постають перед вищою школою України в цілому, найбільша частка респондентів - 54,1 % - назвала слабку матеріально-технічну базу учбової та наукової діяльності. Заклинуло трійку пояснення причини слабкості - недостатнє фінансування вищої школи (40,0 %). А поміж ними розташувалася проблема, котра висвітлює природу матеріальної скрути та інших труднощів - проблема підвищення престижу вищої освіти в суспільстві (47,6 %).

Взагалі, в 1992 р. переважна більшість - 78,0 % - вузівських працівників вважала, що існуюча система вищої освіти недостатньо ефективна і потребує певних змін. Зокрема, надії покладалися на появу недержавних вузів, розвиток приватного сектору вищої школи. Наприкінці 1991 р. прогнозували позитив-

вний вплив цього процесу на діяльність вищої школи 60,1 % працівників і 66,0 % студентів.

Останнім часом органи управління вищою школою України починали низку реформ окремих її сторін. Найширше до життя вузів увійшли платні форми навчання. На це стосовно власного вузу вказали 56,6 % викладачів і співробітників. До речі, майже половина - 48,2 % - респондентів прогнозує позитивний вплив запровадження платних форм навчання на діяльність вищої школи; негативний вплив передбачають лише 23,3 %.

Набули широкого розповсюдження також нові системи акредитації вузів і прийому абітурієнтів. На те, що ці новації увійшли до життя їх вузів, вказали по 42,6 % працівників. Найгірше в Україні йдуть справи з демократизацією системи управління вузами (33,2 %).

П а р а г р а ф 2.3 - "Вища школа США: загальна характеристика".

Система вищої освіти США включає два щаблі: нижчий (Undergraduate) - із тривалістю навчання до чотирьох років - і вищий (Graduate), котрий потребує порівняно з нижчим додаткового навчання протягом одного року та більше. У межах вищої школи виділяються такі різновиди учбових закладів: дворічні та чотирирічні коледжі, самостійні професійні школи, університети.

Вузи США присвоюють випускникам ступені двох типів - академічні та професійні. Навчання за професійними програмами децю більшою мірою орієнтоване на отримання практичних умінь і навичок для роботи за обраним фахом.

Для США і в останнє двадцятиріччя було притаманним розширення системи вищої освіти. Досить істотно зросла кількість вузів.

В американських класифікаціях нерідко старші коледжі, професійні школи та університети об'єднують поняттям "чотирирічні вузи", виділяючи поряд із ними дворічні коледжі. Останні продовжують зростати випереджуваними темпами. З 1970 по 1986 р. кількість чотирирічних вузів збільшилася в 1,24, дворічних - в 1,50, а чисельність їх студентів - відповідно також у 1,24 та у 2,87 рази. У підсумку зросли та зблизилися частки молодших коледжів у загальній кількості вузів і студентів: вони становлять більше 39 і більше 37 %.

Що стосується викладацького персоналу, то найпомітніші тенденції - зростання його загальної чисельності та одночасне швидке підвищення питомої ваги частково зайнятих.

Відбулася фемінізація студентського контингенту. Якщо в 1970 р. чоловіки становили більшість на всіх ступенях навчання, то в 1986 жінки вирвалися наперед як за часткою у загальній чисельності, так і на нижчому й вищому щаблях.

Випереджувачими темпами зростала доля студентів, що навчалися з неповним навантаженням. Якщо в 1970 р. вона була істотно менше третини, то в 1986 р. далеко переважала за дві п'яті.

Студентський контингент зростав швидше у державних, ніж у приватних - інколи іменуваних "незалежними" - вузах. В результаті частка державного сектору перевищила три чверті.

За охопленням студентів домінуючим був і залишився нижчий щабель, на котрому у другій половині 80-х років навчалося 86,7 % їх. Доля вищого щабля за останнє двадцятиріччя децю знизилася і становила в 1986 р. 11,47 % /1/.

За час, що минув з початку науково-технічної революції, кількість присвоєваних вузами США академічних і професійних ступенів зросла більше ніж у два з половиною рази. Децю змінився їх розподіл за рівнями. Частка ступенів бакалавра і перших професійних суттєво понизилася, хоча й лишилася переважною. Значно зросла частка присвоєваних ступенів магістра, децю збільшилась і частка найвищого, нагадаємо, в США ступеня доктора, котрий відповідає вітчизняному ступеню кандидата наук.

Американські вузи глибоко залучені до вирішення трьох груп завдань: 1) навчання студентів; 2) проведення досліджень; 3) обслуговування суспільства. "Обслуговування суспільства" здійснюється в різноманітних формах. Почасті воно знаходиться у прямому зв'язку з викладанням і дослідженнями. Найпомітніша діяльність такого роду - медичне обслуговування в університетських госпіталях і клініках. При вузах відповідного профілю функціонують також ферми, готелі, ресторани. У подібний спосіб, немовби створюючи "вторинний продукт" нав-

1/ Розраховано за: Statistical abstract of the United States, 1989.- P. 148.

чання, більшість коледжів і університетів сприяє відновній і культурній діяльності в інтересах мешканців навколишніх населених пунктів. Сюди вклячаються драматичні вистави, музичні вечори, бібліотечні та музейні послуги, радіомовлення, рекреаційні підприємства та організація спортивних змагань.

Вузи також ведуть спеціально призначену для "обслуговування суспільства" роботу, звичайно в учбовому і консультативному розрізі. Найяскравіший приклад - центри з розповсюдження сільськогосподарських знань, які поєднують навчання дорослих із консультативними послугами фермерам, агробізнесу та споживачам. Чимало університетів створили центри для надання консультативних послуг місцевим органам влади, шкільним округам, організаціям охорони здоров'я, промисловим і торговим фірмам, профспілкам, кривим і т. ін.

Відомий соціолог і діяч вищої освіти К. Керр влучно окрестив найбільш упадаючі в частині диверсифікації своєї діяльності дослідницькі університети "мультиверситетами".

ГЛАВА 3 має назву "Соціальний статус і діяльність вузівських викладачів і співробітників".

П а р а г р а ф 3.1 - "Категорії працівників вузів в Україні та США".

У долі працівників вищої школи України 90-ті роки виявилися поворотними. "Поліпшення кількісного співвідношення" викладачів і студентів фактично лишилося поза увагою державних органів управління вищою освітою. Вузівську науку було кинуте напризволяще. Як наслідок, підвищується інтенсивність відтоку вузівських працівників до інших сфер. Наприкінці 1991 р. вказали на його зростання 73,7 % викладачів і співробітників, наприкінці 1993 р. - вже 82,3 %.

Дуже цікавою є інформація відносно того, що в першу чергу несе вузівським працівникам перехід до ринкової економіки. Лідирували в 1992 р. і продовжували передувати в 1993-ому такі моменти, як: а) падіння реальних доходів, зниження життєвого рівня та б) втрата соціальних гарантій (скорочення системи безплатного надання житла, медичного обслуговування, освіти і т. ін.). Однак частка зазначених ці аспекти дуже різко зросла, збільшився відрив їх від інших позицій.

Особливо виразна картина вимальовується, коли ми розглядаємо розподіл відповідей на питання щодо намірів змінити

місце роботи за професійно-посадовими категоріями працівників. Різко відрізняються настрої, з одного боку, керівників різних рангів і педагогів, з другого - наукових співробітників. Останні значно більшою мірою були орієнтовані на те, щоб змінити місце роботи. В цілому чотири з кожних десяти наукових співробітників призналися, що мають намір або навіть прийняли остаточне рішення відносно залишення; частка висловивших подібні настрої серед них майже в три рази вище, ніж серед керівників і рядових викладачів. Значно більшу гостроту для наукових співробітників має проблема низької заробітної плати. Вища для них значущість і майже всіх інших моментів: як економічних (відсутність стабільності, неможливість вирішити житлові, побутові проблеми), так і, скажімо, духовних (невідповідність роботи інтересам, здібностям, можливостям). Це наочне свідчення скривдженості наукових співробітників в українській системі вищої освіти.

Однак більшість вузівських працівників України змінювати роботу не збирається. Що ж їх утримує? Для визначення цього ми задали спеціальне питання, й ось що показали відповіді на нього.

Головним моментом, котрий приваблює вузівських працівників у їх нинішній роботі, виступав, лідируючи з величезним відривом, творчий характер діяльності. Стосовно посадових категорій зазначимо, що й тут у наявності скривдженість наукових співробітників порівняно з викладачами: перші значно меншою мірою цінують творчий характер своєї нинішньої діяльності, ніж педагоги.

Другу позицію за поширеністю займав також фактор духовного порядку - можливість спілкування з близькими за духом людьми. Третє рангове місце - в режиму праці. Ми впевнилися, що значно менше задовольняли вузівських викладачів і співробітників рівень престижу працівника вищої освіти, можливості професійного та посадового зростання, розмір оплати. Зазначимо: привабливість таких моментів, як можливості спілкування з близькими за духом людьми, рівні престижу та оплати, істотно менше для наукових співробітників у порівнянні з викладачами. А от частка тих, хто обрав варіант, що нинішня робота нічим не приваблює, просто вони не можуть знайти нічого кращого, серед науковців у п'ять разів (!) вище, ніж у

педагогів. Зайве свідoctво того, що наукові співробітники вузів України фактично третируються як кадри "другого гатунку"...

Взагалі ж наявність численної групи працівників вузів, які займаються виключно науковими дослідженнями, була відмінною рисою вітчизняної системи вищої освіти. Вона поєднувалася на практиці зі ставленням до вузівської науки як не зовсім повноцінної, такої, що явно поступається за рівнем академічним дослідженням. Тим часом у країнах Заходу основні науково-дослідні інститути існують традиційно при провідних університетах. Але при цьому майже всі наукові дослідження виконуються викладачами за сумісництвом.

На нашу думку, органи державної влади України повинні докорінно змінити своє ставлення до вузівської науки. Слід на практиці потвердити її рівноправність із наукою академічною. При цьому вирішальний внесок у розвиток вузівської науки покликані робити викладачі, насамперед провідні. Необхідно скоротити нормативний обсяг їх навчального навантаження, надати їм можливість більше займатися дослідженнями. Вузівські дослідження треба фінансувати пропорціонально чисельності вчених, що працюють у вищій школі. Це, ми переконані, збільшить ефективність функціонування науки як соціального інституту і водночас забезпечить новий імпульс вітчизняній системі вищої освіти.

У правомірності подібного підходу остаточно переконує досвід США, який розглянуто в параграфі 3.2 - "Професійна діяльність вузівських спеціалістів". Ступінь відповідальності американських вузів за стан наукових досліджень, мабуть, вище, ніж у більшості інших країн. Г. Боуен і Дж. Шустер підтримують думку, "яка широко поділяється в академічних колах, а саме - що дослідження, як і обслуговування суспільства, сприяють інтелектуальній бадьорості університетів і коледжів, залучаючи та стимулюючи багатьох творчих викладачів, заохочуючи та підтримуючи хвацькість їх розуму. Можна додати, що успішний розвиток у США природничих і гуманітарних наук, які безперечно займають лідируюче положення у світі (хоча конкуренти наздоганяють), потверджує, що не було помилок довірити коледжам і університетам значну відповідальність за дослідження та послуги суспільству. Навіть біль-

ше, з приводу питання про вплив досліджень на викладання, який активно дискутується, ми додержуємося думки, що вони пошквляють навчання" /1/. Докази досить вагомі, хоч американська академічна громадськість і не є одностайною в цьому питанні. Чимало тих, хто вважає, що система, яка склалася, принижує значення, применшує заслуги гарних викладачів, котрі головну увагу приділяють навчанню студентів /2/. І в цьому міркуванні є зерно істини, але зазначимо, що в середньому наукові дослідження в США забирають не більше п'ятої частини викладацького часу /3/.

П а р а г р а ф 3.3 - "Просування викладачів по службі". В Україні найзначущою зміною останніх років було запровадження контрактної системи. Ставлення до неї зазнало очевидної та вельми показової еволюції. Наприкінці 1991 р. три чверті - 75,2 % - викладачів і співробітників були переконані, що працевлаштування на контрактній основі може позитивно позначитися на діяльності вищої школи. А наприкінці 1993 р. частка тих, на чий думку запровадження контрактної системи вплине позитивно, впала до третини - 36,3 %. Зате нині чверть працівників - 24,1 % - вважає, що цей захід ніяк не позначиться, п'ята частина - 18,0 % - прогнозує негативний вплив.

Взагалі, тепер більшість схиляється до того, аби поєднувати елементи різних способів наймання викладачів - контрактного, конкурсного, орієнтованого на надання права довічної роботи в вузі. Те, що останній варіант є ефективним засобом соціального захисту, доводить функціонування "тен'юріальної системи" у вузах США.

П а р а г р а ф 3.4 - "Винагородження за роботу та соціальний захист вузівських працівників".

Ми отримали вельми тривожні відомості відносно матеріального стану сімей викладачів і співробітників. На початку 90-х років швидко зростала частка бідняків - тих, хто заявляв: "Ми живемо від зарплати до зарплати, часто беремо гроші

1/ Bowen H., Schuster J. Op. cit.- Pp. 18-19.

2/ Див.: Ryan J., Sackrey Ch. Strangers in paradise: Academics from the working class.- Boston, 1984.- P. 85.

3/ Див.: Bowen H., Schuster J. Op. cit.- P. 18.

в борг". Наприкінці 1990 р. таке стверджувала п'ята частина респондентів (21,0 %), у 1992 р. Їх питома вага збільшилася до третини (32,4 %). За цей же період частка тих, хто має можливість відкладати невеликі заощадження, впала майже вдвічі - з 15,0 до 7,8 %. Є відомості, що надалі процес зубожіння посилюється.

В результаті великого значення набуває можливість отримання додаткового доходу, не пов'язаного з роботою в вузі. Наприкінці 1992 р. вказали, що такий дохід грає в їхньому бюджеті досить суттєву роль, 22,9 % - майже чверть - викладачів і співробітників. А в бюджеті кожного десятого працівника - 9,1 % - роль грошових надходжень, не пов'язаних з роботою в вузі, взагалі була основною!

В Україні сумною прикметою першої половини 90-х років виступає зростаюча інтенсивність зниження соціальної захищеності викладачів і співробітників вищої школи. Наприкінці 1991 р. відчували зниження соціальної захищеності 76,0 % вузівських працівників, а наприкінці 1993 р. - вже 89,4 %. Думається, що значною мірою це зумовлено пасивністю профспілок, тим, що до їх діяльності практично не залучена переважна частина вузівських працівників. Проте можливості, так би мовити, соціального самозахисту вельми великі, про що свідчить знову-таки досвід США.

Профспілки в американських вузах намагаються досягнути таких цілей: а) підвищити оклади та додаткові виплати; б) встановити регулярні процедури, котрі гарантували б справедливе поводження з викладачами у галузі оплати праці, просування по службі, надання довічних посад та інших умов наймання; в) розширити вплив викладацьких рекомендацій на здійснення цих процедур; г) укріпити професійний статус викладачів, особливо у вузах, які надають замало додаткових пільг на зразок творчих відпусток, діяльності педагогічних рад, "розумного" навантаження, допомоги в наукових дослідженнях, захисту академічних свобод; д) запровадити процедуру оскарження, яка забезпечує захист від свавільних рішень; е) встановити прямий контакт із приймачем рішення "верхівкою" та створити можливості впливу на неї (це найактуальніше для великих університетів і закладів, які включають низку кампусів). Згідно зі спостереженнями американських колег, профес-

підки в цілому успішно вирішують перелічені завдання /1/.

ГЛАВА 4 називається "Студентство як специфічна соціально-професійна група".

У параграфі 4.1 - "Спонукальні мотиви до навчання у вищій школі. Роль вузів у системі безперервної освіти" - ми знову продемонстрували протилежність домінуючих тенденцій розвитку вищої освіти в Україні та передових державах світу. Переконані, що лінія, котра нині утвердилася в нашій державі, веде вищу школу у глухий кут.

Головний зміст параграфа 4.2 - "Набір студентів до вузів" - зображення раціональних і гуманних процедур, які існують у США. Заслужовує уваги також орієнтація на широке використання так званих корекційних курсів.

Параграф 4.3 - "Соціальні проблеми організації навчального процесу".

Під час досліджень першої половини 90-х років ми зафіксували вельми тривожну тенденцію: зростає інтенсивність зниження відповідальності українських студентів за результати навчання. В 1991 р. на це вказали 47,8 % викладачів і співробітників вузів, у 1993 - вже 60,0 %.

Надії на краще пов'язувалися спочатку з переходом до багатоступеневості вищої освіти, підготовкою спеціалістів різного рівня кваліфікації (магістр, бакалавр і т. д.). Наприкінці 1991 р. прогнозували позитивний вплив цього заходу на систему вищої освіти четверо з кожних п'яти вузівських працівників і три чверті студентів!

Щоправда, ейфорія швидко минула. Уже наприкінці 1992 р. частки працівників, які вітали перехід до багатоступеневої освіти та ставилися до нього скептично, виявилися приблизно однаковими. 45,4 % були впевнені, що це кардинальна зміна, спрямована на досягнення вищою школою України рівня світових стандартів. 38,6 % вважали його "косметичною" зміною, яка не торкається суті існуючої системи освіти. Нарешті, 6,8 % гадали, що це руйнування існуючої цілісної системи освіти.

Чому ж запровадження багатоступеневості не давало бажан-

1/ Див.: Faculty and teacher bargaining: The impact of unions on education.- Lexington (Mass.); Toronto, 1981.- Фр. 5-6.

ного результату? На думку викладачів і співробітників, головна причина – нечіткість планування цілей нововведення. Міністерство освіти не проробило питання належним чином, діяло похалцем, допустило надто багато серйозних огріхів. Згідно з відчуттям значної частки респондентів, також була відсутньою нагальна суспільна потреба в даній іновачії. До її сприйняття не була підготовлена громадська думка, матеріально-технічне забезпечення виявилось несвоєчасним і недостатнім, кадри, котрі в цьому випадку справді вирішують усе, були не готові до сприйняття і реалізації нових ідей. І це чимало працівників підкреслили відсутність зв'язку поміж запровадженням багатоступеневості та загальною концепцією вищої освіти.

А тим часом, у даній сфері низку моментів можна прояснити, якщо звернутися до практики зарубіжних країн. Скажімо, сильними сторонами організації навчального процесу у вищій школі США виступають: а) глибока індивідуалізація навчання на всіх етапах, принцип "керованої факультативності"; б) переважання позааудиторної роботи над аудиторною, зведення останньої до розумного мінімуму, яке дозволяє студентам одночасно займатися оплачуваною ненавчальною працею без надмірної шкоди навчанню; в) орієнтація коледжів на ґрунтовну загальноосвітню та гуманітарну підготовку.

У параграфі 4.4 – "Позаучбові аспекти діяльності студентства" – висвітлено зокрема таку привабливу рису американської вищої школи, як поєднання розгалуженої системи обслуговування студентів і розвиненої студентської самодіяльності. А наші студенти нині втрачають можливість соціалізації у формах, які відповідають покликанню вищої школи, – нести світло духовності, сприяти розповсюдженню інтелектуальних засад у житті сучасного суспільства...

ГЛАВА 5 має назву "Управління розвитком вищих учбових закладів як організацій особливого роду".

П а р а г р а ф 5.1 – "Організаційна специфіка вищих учбових закладів". Нев практично нехтують в Україні. Наше дослідження показує, що нині тридцять відсотків факультетів і науково-дослідних підрозділів вузів країни знаходяться в невігідному становищі, а кожний десятий колектив взагалі завис над прірвою. Це робить морально-психологічний клімат української несприятливим для вирішення завдань по вдосконаленню си-

стеми управління.

На якому ж рівні, за відчуттям працівників вищої школи, головним чином гальмується процес її пристосування до нових соціальних умов. Більше половини респондентів вбачає корінь зла у ставленні до вищої школи, яке склалося в українському суспільстві. За ступенем поширеності ця думка лідирує з величезним відривом. Характер суспільного ставлення до вищої освіти прямо зумовлений рівнем культури, цивілізованості. Найрельєфніше він виявляється у діяльності державної влади, центральної та місцевої. Отже, більшість працівників вищої школи відчуває відсутність поваги до своєї роботи, небажання піклуватися про вищу освіту та людей, чия професійна діяльність з нею пов'язана. На їх думку, є наявною антиінтелектуальна спрямованість суспільної, державної свідомості.

Сумно казати, але багатьма ця оцінка поширюється й на Міністерство освіти України. Наприкінці 1993 р. більше чверті респондентів виділили його політику як головний момент, що заважає процесу адаптації вузів до умов ринкової економіки.

Працівників вищої школи не звинуватити у недостатній самокритичності. Також більше чверті їх назвали серед головних перешкод неготовність рядових викладачів і співробітників пристосуватися до нинішньої реальності.

У США є повчальними два моменти: 1) іманентна активність вузів як суб'єктів соціального життя; 2) самостійність як приватних, так і державних вузів у вирішенні вельми широкого кола питань, їх існування за умов напруженої конкурентної боротьби.

П а р а г р а ф 5.2 - "Структура управління вузами. Вузівські адміністратори як соціальна група".

В Україні зусиллями Міністерства освіти і керівництва вузів було загальмовано процес демократизації управління. В результаті найпоширенішою прикметою обстановки у вузах став такий момент, котрий виступає лише передумовою демократизації, як поінформованість членів колективу з усіх питань вузівської життєдіяльності. Наприкінці 1993 р. на нього вказали 44,0 % викладачів і співробітників. Правда, майже третина - 29,5 % - зазначила, що інформованість не притаманна їх вузам...

Але по інших елементах процесу демократизації ситуація ще гірша. Скажімо, частка зазначивших, що для їх вузу характерна участь членів колективу в розробці та прийнятті найважливіших рішень, практично дорівнювала частці тих, хто стверджував протилежне. Менше третини - 29,2 % - вузівських працівників заявили, що у їх закладі існує можливість критики без негативних наслідків. Лише чверть - 25,6 % - зазначила як характерну рису захищеність працівників від адміністративного свавілля; більше поширення має, навпаки, незахищеність, на яку вказали 30,6 %. Найсумніша картина - в галузі контролю за діяльністю адміністрації з боку членів колективу. Типовою є відсутність такого контролю: на неї вказала майже половина - 44,9 % викладачів і співробітників; протилежної точки зору дотримувалися всього-навсього 17,9 % їх.

Порівняно світлою плямою на цьому тлі виступала діяльність таких важливих органів управління вузами України, як учені ради. Наприкінці 1993 р. були задоволені (цілком або почасти) діяльністю вченої ради вузу - 71,9 % викладачів і співробітників, вченої ради факультету - 74,6 % працівників.

У США, на нашу думку, є сенс запозичити такі риси системи управління вищою школою, як забезпечення сильного впливу громадськості на вузи через непрофесійні попечительські ради та існування потужного інституціонального апарату підготовки менеджерів і наукового аналізу. У п а р а г р а ф і 5.3 - "Актуальні проблеми вдосконалення системи управління вузами" - розглянуто зокрема такий його перспективний напрямок, як розгортання міжвузівської кооперації.

ГЛАВА 6 називається "Матеріальні ресурси системи вищої освіти".

У п а р а г р а ф і 6.1 - "Загальні проблеми господарської діяльності вузів як некомерційних організацій" - наочно продемонстровано, що з плином так званого "переходу до ринкового господарства" економічний стан вищих учбових закладів України стрімко погіршується. Хоч уже три-чотири року тому здавалося, що далі деградувати нема куди. Проте наприкінці 1991 р. відчували, що можливості матеріально-технічного забезпечення знижуються, ність із кожних десяти - 61,1 % - викладачів і співробітників, а наприкінці 1993 р. - вже дев'ять із десяти (86,3 %) респондентів.

Вельми загострило тривогу вивчення питання про те, які засоби використовуються факультетами та іншими вузівськими підрозділами для залучення додаткових коштів. Цьому присвячено один із фрагментів параграфа 6.2 - "Джерела надходження і механізм використання фінансових коштів вищої школи". Назвним є різке скорочення майже всіх видів самостійної господарської діяльності, загасання економічної активності вузів України. За два роки - з 1991 до 1993 - частки респондентів, що вказали на застосування тих або інших засобів, по переважній більшості позицій знизилися дуже врахавче. В абсолютному обчисленні найбільшнішим виявилось зменшення питомої ваги виконання госпдоговірних науково-дослідних робіт; вузівські вчені явно залишаються в ролі паріїв від науки. Впав інтерес підприємств і організацій до навчання студентів, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів на договірних засадах. У глибокій кризі рух по створенню вузівських малих підприємств і кооперативів: частка зазначених їх існування зменшилася майже в три рази. Правомірним є висновок, що, реагуючи на безладдя у народному господарстві, вузи України впали в економічний анабіоз. От тільки небезпідставним є побоювання, що для значної кількості їх цей сон може виявитися смертельним.

ГЛАВА 7 має назву "Взаємодія вищої школи та інших соціальних інститутів".

П а р а г р а ф 7.1 - "Державне регулювання вищої освіти".

У розвинених країнах роль держави у сфері вищої освіти зводиться головним чином до матеріально-фінансової підтримки вузів. В Україні ж у радянський період держава здійснювала по відношенню до системи вищої освіти жорсткий ідеологічний диктат. Тому, на наш погляд, позитивним моментом є те, що наприкінці 1993 р. відносна більшість - 39,1 % - викладачів і співробітників відчувала зменшення впливу політики, ідеології на діяльність вищої школи. Правда, оцінка цього аспекту вузівського життя з боку працівників дуже неоднозначна: чверть (25,8 %) респондентів, навпаки, вважає, що вплив політики та ідеології посилюється; ще майже чверть (22,8 %) гадає, що він лишається на колишньому рівні.

Досвід США підказує нам необхідність прийняття спеціа-

льного Закону про вищу освіту, котрий деталізував би всі напрямки державного впливу на вищу школу, забезпечуючи стабільність і послідовність. У той же час він має постійно оновлюватися, вдосконалюватися. Дуже цікавою є також практика державного регулювання вищої школи насамперед на регіональному рівні, коли за центральним міністерством освіти закріплено лише координаційні повноваження.

П а р а г р а ф 7.2 - "Вища школа та недержавні організації (на прикладі США)". Звернення до американської практики переконує, що в нашій країні необхідно також посилити роль вузівських асоціацій. Саме на них доцільно покласти головну відповідальність за акредитацію вищих учбових закладів. Інший резерв ефективності - налагодження взаємовигідних зв'язків з колишніми випускниками. Їх об'єднання, якщо вони будуть сформовані, у змозі серйозно допомогти вузам під час вирішення найбільш важких проблем. Слід також інтенсифікувати контакти вузів з організаціями комерційного сектору народного господарства. Ми впевнені, що ініціативи вузів у цій галузі знайдуть доброзичливий відгук.

П а р а г р а ф 7.3 - "Вища школа та суспільне виробництво (на прикладі інженерно-технічної освіти в Україні)". Ключова його теза полягає в тому, що потребує різкої зміни структура випуску спеціалістів вузами України. На протязі десятиріч залишається невиправдано великою частка інженерів. В результаті катастрофічно знизився їх соціальний статус, саме цю групу сильніше від усіх вражено безробіттям. Перехід до ринку потребує за зразком США перенести центр ваги на підготовку спеціалістів у сфері господарської діяльності, менеджменту і педагогів, представників гуманітарних дисциплін. Але здійснити це потрібно шляхом не закриття, а відповідного перепрофілювання інженерно-технічних вузів. Одночасно слід, спираючись на досвід передових країн, посилити загальнонауковий, суспільствознавський і гуманітарний компоненти, незалежно від спеціалізації.

У розділі "ВИСНОВКИ" підбито підсумки порівняльного аналізу систем вищої освіти в нашій та зарубіжних країнах.

Ми впевнені, що втілення перелічених у авторефераті та інших обґрунтованих у дисертації заходів сприятиме розумному реформуванню вищої школи України, збереженню цієї дорогоцін-

ної ланки всесвітньої культури.

Дисертант є автором 37 наукових публікацій загальним обсягом більш ніж 30 д. а.

Основний зміст дисертації викладено у 16 працях. Серед них:

1. Высшее образование в рыночной экономике.- М.: Институт мировой экономики и международных отношений АН СССР, 1991.- 18,0 д. а.

2. Коллектив вуза на этапе перехода к рыночной экономике //Висвя школа: испытание рынком (по материалам социологических исследований).- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993.- 3,0 д. а. (у співавторстві).

3. Экономика высшей школы (зарубежный опыт) //Известия АН СССР, серия экономическая.- 1989.- № 3.- 1,4 д. а.

4. Экономическое поведение работников и студентов вузов //Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. Вип. 4.- К.: НМК ВО, 1992.- 0,5 д.а.

5. Конкуренция не для всех. Экономика высшего образования в рыночном хозяйстве (на примере США) //Акционерное дело.- 1993.- № 1-2.- 0,5 д. а.

6. Высшая школа Украины: современное состояние, тенденции изменений (по результатам исследований 1989-93 г.) //Харьковские социологические чтения - 94: Доклады и сообщения участников.- Х.: Социологическая ассоциация Украины. Харьковское отделение, 1994.- 0,75 д. а. (у співавторстві).

7. Социально-экономическая адаптация выпускников инженерно-технических вузов в Украине (на примере Харьковской области) //Харьковские социологические чтения - 94: Доклады и сообщения участников.- Х.: Социологическая ассоциация Украины. Харьковское отделение, 1994.- 0,75 д. а. (у співавторстві).

8. Зіставлення на користь усім //Урядовий кур'єр.- 1994.- 28 липня.- 0,1 д. а.

Чернецкий Ю. А. Высшая школа как социальный институт. Диссертация на соискание ученой степени доктора социологических наук по специальности 22.00.06 - социология культуры, образования, науки; Харьковский государственный университет, Харьков, 1994.

Защищается 16 научных работ, которые содержат теоретическое исследование высшей школы как социального института современного общества, а также результаты эмпирических исследований. Диссертация построена на системном сравнении высшего образования в Украине и государствах с передовым рыночным хозяйством, прежде всего США. Установлено, что высшая школа призвана выступать ключевым социальным институтом духовной культуры, органически сочетая обучение студентов, научное и художественное творчество преподавателей и учащихся, оказание ими профессиональных услуг. Предложен социальный механизм реформирования системы высшего образования Украины в этом направлении.

Tchernetsky Yu. A. Higher school as social institution. D. Sc. dissertation on the speciality 22.00.06 - Sociology of Culture, Education, Science; Kharkiv State University, Kharkiv, 1994.

16 scientific works are defended. They include theoretical research of higher school as social institution and also results of empirical research. Dissertation is based on the system comparison of higher education in Ukraine and in the countries with developed market economy, first of all the USA. It is found out that higher school is called to be the key social institution of culture and to combine organically student learning, research and social services. The social mechanism of reforming higher education system in this direction is suggested.

Ключові слова: соціальні інститути; духовна культура; соціологія освіти; вища школа; вищі навчальні заклади; вузівська наука; соціальні механізми вдосконалення вищої школи.

Подписано к печати 21.12.94. Формат 80 x 84 1/16
Бум. тип. Печать офсетная. Усл. печ. л. 2,0. Уч. изд. 2,0
Тираж 100 экз. Заказ 146. Бесплатно.

Отпечатано в типографии УВД
310052 Харьков, ул. Калиновского, 5

Ac 31.619

AB 31.619

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page]